

سفر نامہ قم

مؤلف:

میرزا غلام حسین خان افضل الملک

تصحیح و تحقیق:

زہرا اردستانی

افضل الملك، غلامحسين، ۱۳۴۱-۱۳۸۰.

سفرنامه قم / غلامحسين خان افضل الملك، تصحيح زهرا اردستاني - قم: زائر، ۱۳۸۴.

۳۱۳ ص.

ISBN: ۹۶۴-۸۵۶۷-۴۱-۷

کتابنامه. ص ۳۱۱-۳۱۳؛ همچنين به صورت زیر نویس.

(کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانیت فرهنگی قم: ۲۳)

۱. سفرنامه‌ها. ۲. قم - سیر و سیاحت. الف. اردستاني، زهرا، مصحح. ب. عنوان.

الف ۷۶ م ۲۱۱۳ DSR

کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانیت فرهنگی قم

مجموعه آثار شماره ۲۳

سفرنامه قم

مؤلف: میرزا غلام حسین خان افضل الملك

تصحیح و تحقیق: زهرا اردستاني

صفحه‌آرا: محمد علی محمدی

ناشر: زائر - آستانه مقدسه قم

لینتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

نوبت و سال چاپ: اول - ۱۳۸۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

بهاء: ۲۲۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴-۸۵۶۷-۴۱-۷

مرکز پخش: قم، میدان شهداء (چهارراه بیمارستان)، تلفن ۷۷۲۸۲۳۳ ص.پ: ۳۵۹۷-۳۷۱۸۵

فهرست

مقدمه کنگره	۱	سواد کتابخانه لایحه راه شوسه قم	۵۴
مقدمه	۵	خاتمه	۵۹
اشاره	۹	شهر قم	۶۸
دیباچه	۱۱	ساختمان حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام	۶۹
آغاز سفر	۱۵	محلات قم	۷۲
مسیح الملک	۱۷	باغات بیرون شهر قم	۷۳
معدل الملک	۱۸	صادرات قم	۷۴
فرمان امتیاز دولتی به	۱۹	کوه خضر	۷۵
غلام حسین خان ادیب	۲۲	قریه مسگران	۷۵
برخی نویسندگان دارالتألیف	۲۶	کوه دوبرادران	۷۶
حکایت خسروخان خواجه	۳۰	علمای قم	۷۶
حرکت به سوی قم	۳۳	طفیان آب و ویرانی شهر	۷۸
حسن آباد	۳۴	بررسی دلیل طفیان آب	۸۰
قریه کاریزک	۳۵	تاریخ مدنیت یافتن قم	۸۵
علی آباد	۳۷	رودخانه اناریار	۸۸
کوشک نصرت	۴۵	نهرهای رودخانه اناریار	۹۰
دریاچه جدید الاحداث ساوه	۴۵	بلوکات قم	۹۲
احمد آباد	۴۷	جاسب	۹۲
منظر به	۴۸	تنمۀ تاریخ و وضعیت ممیزی قم	۹۳
پل دلاک	۴۹	جمعیت قم	۹۷
مهندسیه	۵۲	آب و هوا و محصولات قم	۹۷

میرزا محمودخان مشیرالوزاره..... ۱۴۷	علت کثرت امامزادگان در قم..... ۱۰۰
میرزا عبدالکریم قمی کوثر علی شاه... ۱۵۲	بقاع قم..... ۱۰۳
حاجی میرزا محمد معین مستوفی ۱۵۷	مساجد معروفه..... ۱۰۵
میرزا محمدحسین مستوفی ۱۵۹	مدارس معروفه..... ۱۰۵
میرزا زین العابدین بن میرزا محمدحسین	خانات و تیمچه‌ها و غیره‌ها..... ۱۰۵
مستوفی..... ۱۵۹	ایلات قم..... ۱۰۶
میرزا احمدخان بن میرزا محمدحسین	طایفه زندیه..... ۱۰۸
مستوفی..... ۱۶۰	طایفه گائینی..... ۱۱۰
شیخ حسین کهکی..... ۱۶۶	طایفه سعدوند..... ۱۱۱
میرزا حسن قمی طیب..... ۱۶۷	طایفه عبدالملکی..... ۱۱۲
میرزا تقی... بن موسی مبرقع..... ۱۶۷	طایفه کلهر..... ۱۱۳
فرمان جهان شاه به احمد نظام الدین..... ۱۷۱	طایفه کرزهر..... ۱۱۴
فرمان حسن بیگ ترکمان به احمد نظام	طایفه لشنی..... ۱۱۵
الدین..... ۱۷۵	علت تسمیه زندیه به زندیه..... ۱۱۵
فرمان ابوالمظفر یعقوب بهادر به احمد نظام	طوایف قدیم ایرانی..... ۱۱۶
الدین..... ۱۷۹	کیفیت انتقال حکومت قسم از زندیه به
فرمان ابوالمظفر الوند بهادر به سید کمال الدین	قاجاریه..... ۱۱۹
عطاءالله..... ۱۸۲	طایفه حاجی حسینی..... ۱۲۱
قم در عهد کیانیان..... ۱۸۷	طایفه بیگدلی..... ۱۲۵
حکام قم..... ۱۸۸	طایفه حاجی حسینی..... ۱۲۷
اراضی اطراف قم و اسامی آن‌ها..... ۲۰۳	معارف قم..... ۱۳۵
مباشرین مختلف مالیات..... ۲۰۴	میر سیدعلی..... ۱۳۵
باغات طرف دروازه معصومه علیه السلام ۲۰۶	میرزا علی اکبر سر بقعه..... ۱۳۷
باغات طرف دروازه قلعه و کاشان..... ۲۰۸	زکی باغبان قمی..... ۱۳۸
مزروعی (مزارع)..... ۲۱۵	میرزا خانلرخان اعتصام الملک..... ۱۴۰

۳۰۳ مستوفی	۲۲۳ قنوات
۳۰۴ ماجرای دعبل خزاعی	۲۲۴ قراء و توابع قم
۳۰۸ خاتمه کتاب	۲۳۷ خالصه‌ها
۳۱۲ فهرست منابع	۲۳۷ خالصه شمس آباد
	۲۴۱ خالصه شاه آباد علیا
	۲۴۱ خالصه قم‌رود
	۲۴۷ کوه‌ها و معادن قم
	۲۵۶ بلوکات قم
	۲۵۸ بلوک وازک‌رود
	۲۵۹ امامزاده معصومه علیها السلام لنگه رود
	۲۶۱ بلوک قم‌رود
	۲۶۱ بلوک قهستان
	۲۷۱ بلوک جاسب
	۲۷۵ بلوک اردهال
	۲۸۲ مزارع حاشیه رودخانه اناربار
	۲۸۲ طایقان
	۲۸۵ چشمه علی
	۲۸۵ لریجان
	۲۸۶ چم‌ها
	فرمان ابوالمظفر طهماسب بهادر به
	۲۹۱ رشیدالدین
	فرمان شاه طهماسب ثانی و مرتضای وزیر اعظم
	۲۹۶ به میرزا محمد ابراهیم
	۳۰۲ فرمان شاه سلیمان به میرزا محمد جعفر قمی
	فرمان سلطان حسین به محمد ابراهیم

مقدمه کنگره

حضرت امام صادق علیه السلام:

«حرم ما اهل بیت علیهم السلام، شهر قم است. آنجا بانویی از فرزندانم به نام فاطمه دفن می‌شود، بهشت بر هر که او را زیارت کند، واجب می‌گردد»^(۱).

قم که به لقب «حرم اهل بیت علیهم السلام» مفتخر گردید، نه تنها به جهت وجود مردمی است که در آن به حسن عبادت و توحید عبادی در قیام و رکوع و سجود شناخته شده‌اند^(۲)، و در آرمان شهر اسلامی گرد حضرت مهدی علیه السلام اجتماع کرده و به یاری آن حضرت قیام خواهند نمود، و نه صرفاً به جهت وجود بزرگ‌ترین حوزه علمی و حدیثی و معرفتی شیعه در آن، بلکه این شهر مفتخر است که چونان صدفی زمینی، گوهر آسمانی و ملکوتی فرزندان باب الحوائج الی الله را در بر گرفته و مسجد اولیای الهی گردیده است. اگر در گذشته شهر قم محل محدثان بزرگ و معبد و سجده گاه فاطمه معصومه علیها السلام بوده، امروزه نیز پرچم دار فرهنگ ناب فقه جعفری علیه السلام و معنویت و عرفان بوده و ضمن تربیت و پرورش یاران امام عصر ارواحنا فداه، زائران حضرتش را با معارف بلند دینی میزبانی می‌کند. آری، «زبید اگر خاک قم به عرش کند فخر»^(۳).

قم، شهری است که بر ولایت و مودت اهل بیت علیهم السلام پایه گذاری شده و به همین جهت، پایگاهی برای علویان و شیعیان و دژ تسخیرناپذیری علیه ستمگران بوده است و ائمه علیهم السلام با تعبیراتی خاص و بلند از این شهر یاد کرده‌اند^(۴).

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۲۰۶.

۴. بحار الانوار، ج ۵۷، ص ۲۱۷.

۱. سفینه البحار، ج ۲، ص ۴۴۶.

۳. دیوان امام خمینی، ص ۲۵۷.

از هنگامی که شهر قم مسکن حضرت سنی، فاطمه معصومه علیها السلام گردید، بعد فرهنگی و معنوی آن در کنار تحولات اجتماعی و سیاسی متحوّل و شکوفا شد، و از چنان موقعیتی برخوردار شد که جناب حسین بن روح رضوان الله علیه، از نواب اربعه، تأیید محتوای یک کتاب علمی و فقهی را مشروط به نظر مساعد علمای قم نمود^(۱). وجود حوزه غنی و بزرگ شیعه، در این شهر و دفاع علمی از اسلام راستین به وسیله تألیف کتابها، اعزام مبلّغان و زادگاه انقلاب اسلامی بودن و... همه و همه به برکت وجود فرزند رسول خدا، کریمه اهل بیت علیهم السلام در این شهر است.

از آنجا که سال ۱۳۸۴ ه.ش. با یک هزار و دویست و پنجاهمین سالگرد ولادت آن حضرت، و نیز با پایان تجدید طلاکاری گنبد مطهر - که در زیبایی کم نظیر و بلکه بی نظیر است - مقارن شده، به منظور معرفی بیشتر آن حضرت و تبیین جایگاه ویژه شهر قم در ترویج فرهنگ تشیع، به دستور تولیت عظمای آستانه مقدسه، حضرت آیه الله مسعودی دام عزه «کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم» شروع به فعالیت نمود. و در چهار موضوع ذیل:

الف. حضرت معصومه علیها السلام و آستانه مقدسه؛

ب. قم و فرهنگ تشیع؛

ج. حوزه علمیه قم؛

د. انقلاب اسلامی در قم،

با محوریت آستانه مقدسه، دهها جلد کتاب در موضوعات فوق که اکثر آنها جنبه تألیف داشته و برخی دیگر جنبه تراثی دارد و توسط محققان تألیف و تصحیح شده، اهتمام ورزیده است.

آثاری که در محورهای فوق تدوین و نگارش یافته تنها قدم کوچکی است که می تواند نقطه شروعی برای تحقیقات گسترده و عمیقی باشد که سزاوار موضوعات یاد شده است.

۱. کتاب الغیبه، شیخ طوسی، ص ۲۴۰.

کتابی که اکنون در دست دارید «سفرنامه قم» تالیف افضل الملک است که علاوه بر اطلاعات تاریخی و جغرافیایی منحصر به فردی که در آن موجود است، تصویری روشن از اوضاع اجتماعی سیاسی و فرهنگی قم در آن عصر نشان می‌دهد. ویژگی علما و حوزه قم و رابطه این شهر با پادشاهان صفویه و قاجار نیز تبیین گردیده است. سرکار خانم زهرا اردستانی محقق کتاب با تلاش گسترده و با وجود نسخه منحصر به فرد کتاب که کار تصحیح را بسیار با مشکل مواجه می‌نمود، آن را تصحیح انتقادی نموده و به صورت حاضر عرضه نموده‌اند که لازم است در اینجا از ایشان کمال تشکر و قدردانی را داشته همچنین از تولیت آستانه حضرت آیه الله مسعودی، معاون محترم اداری مالی آستانه، جناب آقای فقیه میرزایی و مدیریت فرهنگی حجت الاسلام والمسلمین عباسی که تلاش فراوانی در این امر داشته‌اند، نهایت امتنان و سپاس را داریم.

بر خود لازم می‌دانم که اذعان و اعتقاد قلبی خود را ابراز دارم که اگر توفیقات خدای متعال و عنایات کریمه اهل بیت علیهم السلام نبود، از برداشتن کوچک‌ترین قدمی در این راه عاجز و ناتوان بودیم.

و ما توفیقی الا بالله، علیه توکلت و الیه انیب.

احمد عابدی

دبیر کنگره

مقدمه

حمد و سپاس خداوند رحمان را که همه حمدها متوجه اوست و درود و سلام بر محمد و اهل بیت پاکش علیه و علیهم التحية و السلام.

کتاب حاضر، «سفرنامه قم» اثر غلام حسین ادیب، ملقب به «افضل الملک» و مشهور به «ادیب کرمانی» (۱۳۴۸ - ۱۲۷۹ ه.ق.) است که در سال ۱۳۳۴ ه.ق. به رشته تحریر در آمده است؛ چنان که در مورد ادیب نگاشته اند، وی از کارگزاران باسواد دوره قاجار بوده است و بر اساس بیان تذکره نویسان، در رشته های مختلف علم، چون: حکمت، اصول، فقه، عروض و... دانش آموخته و سمت های مختلفی چون پیشکاری، تحویل داری، نویسندگی، حکومت، استیفاء و... را در طول سال های زندگی اش به عهده داشته است.

ادیب، اهل قلم بوده و علاوه بر کار ترجمه در دارالتألیف، آثاری از جمله: رکن الاسفار، افضل التواریخ، سحر سامری و سفرنامه ناصری، تاریخ و جغرافیای قم، تاریخ صدور قاجاریه، صدرالتواریخ، سفرنامه خراسان و کرمان، کبراسه المعی، ظفرنامه عضدی، و سفرنامه قم - که اکثر آنها جنبه تاریخی دارد - از او باقی مانده است.^(۱)

از میان این آثار «سفرنامه قم» از طرف «کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت

۱. برای آگاهی بیشتر از شرح زندگی «ادیب کرمانی» ر.ک: «شرح حال رجال ایران» مهدی بامه‌داد؛ «مدینه الادب» محمدعلی مصاحی؛ مقدمه «افضل التواریخ» به کوشش منصور اتحادیه و سیروس سعدوندیان؛ «سفرنامه خراسان و کرمان» به اهتمام قدرت الله روشنی.

فاطمه معصومه علیها السلام و مکان‌ت فرهنگی قم» جهت تصحیح و چاپ انتخاب گردید. ویژگی اغلب سفرنامه‌ها در این است که وضعیت مناطق مورد سیر نویسنده، به لحاظ تاریخی و جغرافیایی با جزئی‌نگری، مطرح می‌گردد. و به این ترتیب، سفرنامه‌ها منابع خوبی برای بررسی پیشینه تاریخی و جغرافیایی مناطق مختلف هستند که از همین اطلاعات، در موارد بسیار می‌توان، برای تحلیل و بررسی مسایل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن مناطق در آن مقطع زمانی، بهره جست. افزون بر اینکه در خود سفرنامه‌ها نیز، اغلب به این دسته از مسایل ولو به طور ضمنی و غیر مستقیم اشاره گردیده است.

البته بدیهی است که نویسندگان وابسته به حکومت که دست به نوشتن سفرنامه زده‌اند - چنان‌که از مطالعه این گونه سفرنامه‌ها روشن می‌شود - در اغلب موارد تمام حقایق را بیان نکرده‌اند و با پنهان کردن برخی مطالب یا اغراق در بیان یک واقعه یا توصیف یک شخصیت، به حاکم زمان خود، خوش خدمتی نموده‌اند و یا به بیان «افضل الملک» حق مواجهی را که می‌گرفته‌اند، ادا کرده‌اند؛ چنان‌که در حاشیه این کتاب مرقوم کرده است:

«به قدر این که ما از این دولت موجب می‌بریم، باید در نوشته‌های خود، اوصاف آنها را ذکر کنیم!»

این کلام «ادیب» نشان می‌دهد که این سفرنامه نیز از این نقص خالی نیست و آنچه در وصف شخصیت یا عملکرد رجال سیاسی و دولتی ذکر شده، خالی از اغراق و دور از جلب رضایت ایشان نمی‌باشد. ولی با این حال، دقت و تأمل در همین نکته و هم چنین بسیاری از فرازهای این سفرنامه می‌تواند فضای سیاسی، فرهنگی و... آن روز کشور و از جمله «قم» را به تصویر بکشد.

فایده دیگر سفرنامه‌ها - به ویژه سفرنامه‌های دولتی - این است که گاه، به شخصیت‌هایی اشاره می‌کنند که با وجود به عهده‌داشتن مسؤولیتهای اجرایی و تأثیر در کیفیت اداره امور مردم یک منطقه از کشور، به خاطر کم‌رنگ بودن نقش و محدود

بودن مسؤولیتشان، در کتب تاریخی که معمولاً به موضوعات کلان می‌پردازند، کمتر به آنها توجه شده و یا توجه نشده است.

و نکته دیگر اینکه با دقت و مطالعه این سفرنامه‌ها می‌توان تا حدودی به میزان حضور دین و چگونگی آن در جامعه و حکومت آن دوره، دست یافت.

به این ترتیب، ضرورت و اهمیت چاپ و انتشار سفرنامه‌ها عموماً و «سفرنامه قم» - باتوجه به ارتباطش با هدف کنگره - خصوصاً، روشن است.

این کتاب از روی تنها نسخه به دست آمده از آن، که مربوط به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است، تنظیم گردید. این نسخه در ۴۷۳ صفحه، به قطع خشتی و به خط شکسته و نستعلیق می‌باشد و چنانچه خود «ادیب کرمانی» در آغاز، اشاره نموده به خط خود اوست.

«سفرنامه قم» در حقیقت، گزارش سفر «محمدتقی رکن الدوله» است که به سال ۱۳۰۹ ه.ق. جهت به دست گرفتن حکومت فارس، از تهران به سمت شیراز حرکت کرد و فرزنداناش در این سفر او را همراهی کردند.

افضل الملک، این سفرنامه را از زبان فرزند ارشد وی، اسدالله میرزا، نقل نموده است. به عبارت دیگر، غلام حسین خان ادیب اصلاً در این سفر حضور نداشته است، بلکه اطلاعاتی را که در مورد قم و منازل بین راه تهران تا قم، جمع آوری کرده بوده به خاطرات اسدالله میرزا در سفر از شهر تهران تا قم، اضافه نموده و این سفرنامه را از زبان او نقل و نگارش کرده است.

کتاب توسط نویسنده، در سی جزء تنظیم شده است. بعد از بیان جریان سفر از تهران تا قم، بحث را با تاریخ قم آغاز و سپس به ترتیب به امامزادگان، مساجد، مدارس، ایلات، معارف، حکام، باغات، مزارع، قراء، بلوکات و چم‌های شهر قم پرداخته است. و در ضمن این مباحث، گاه به تناسب، به یک بررسی علمی یا ذکر یک واقعه و... دست زده است.

با این وجود، در بسیاری مواقع مباحث به هم آمیخته شده و در ضمن یک موضوع

به موضوعی دیگر اشاره شده است؛ لذا بدون فصل بندی، در حد امکان، کتاب فهرست بندی شد تا استفاده از آن برای خوانندگان آسان تر شود.

نکته دیگر آن که جهت سهولت مطالعه، در مورد برخی اشخاص، اماکن و لغات، توضیحی در پاروقی ذکر گردید.

امید آن که این تلاش مورد قبول درگاه الهی واقع شود و جامعه علمی آن را پذیرا باشد. در انتها، اضافه می کنم که سفرنامه دیگری به نام «سفرنامه قم» اثر حسین پیاده نظام در دست است که شرح خیالی سفر پر رنج تاجری است به نام حاجی محمد فاضلی از تهران به قم جهت پیوستن به خانواده و حرکت به سمت عتبات عالیات و کربلای معلا، ولی مشکلات زیادی که در راه پیش می آید، این سفر ۲۴ ساعته را تبدیل به سفری چند روزه می کند و البته در سفرنامه روشن نمی شود که حاجی، چه زمان به قم می رسد. در هر حال، این سفرنامه، خالی از هر نوع نکته تاریخی و... است و به همین اشاره به آن اکتفا می کنیم.

ولله الحمد کله

هفتم رمضان المبارک ۱۴۲۵ ه.ق.

اول آبان ۱۳۸۳ ه.ش.

زهر اردستانی